

आयुष्याचा सुवर्णमध्य

अनेक स्वयंसेवक आपलं घर, नोकरी सांभाळून सामाजिक कार्यासाठी तन-मन-धनाने झिजतात आणि तेही निस्पृहपणे! समाजासाठी केलेल्या या त्यागाला, झिजण्याला वैदिक धर्मात खूप महत्त्व आहे. विशेषतः स्वतःची पन्नाशी उलटल्यानंतर! “आयुष्याच्या सुवर्णमध्या”च्या वेळी.

वैदिक धर्मातले ४ आश्रम सर्वांना माहित आहेतच. प्रत्येक आश्रम २ तपांचा म्हणजे २४ वर्षांचा धरला जातो. आजच्या जगात आपण २५ वर्षांचा म्हणूया. आयुष्याची २५ वर्षे ब्रह्मचर्य म्हणजे शिकण्याची, २५ वर्षे गृहस्थाश्रमाची, पुढची २५ वर्षे वानप्रस्थ आश्रमाची आणि त्यानंतरची संन्यास आश्रमाची. तर वयाच्या सुवर्णमध्यापासून म्हणजे ५० ते ७५ पर्यन्तचा काल हा वानप्रस्थाश्रमाचा काल धरला जातो. माझी पन्नाशी उलटली तेव्हा मी वानप्रस्थाश्रम म्हणजे काय याचा शोध घ्यायला सुरवात केली.

“भागवतपुराणात एकादश स्कंधात वर्ण व्यवस्था आणि आश्रम व्यवस्था यांचे सविस्तर विवेचन आहे.” असे एक स्वामीजी म्हणाले म्हणून मी भागवत पुराण वाचायला घेतले. पहिल्या स्कंधात जवळजवळ ५०-६० राक्षस आणि त्यांचा संहार देवांनी कसा केला याचे वर्णन आहे. मी भागवताच्या पानांची संख्या पाहिली. ९७८! बापरे, म्हणजे त्या ९७८ पानांमध्ये वानप्रस्थाश्रम शोधता शोधता माझा वानप्रस्थाश्रम संपेल असं वाटायला लागलं. मी तो नाद सोडला. मग कधीतरी आमच्या एका सत्संगी मित्राने भागवताच्या “एकादश स्कंधात” म्हणजे ११ व्या अध्यायात आश्रम व्यवस्थेची माहिती आहे असे सांगितले. मी पुन्हा वाचायला घेतले. त्यात वनात जाऊन राहणे, कंदमुळे खाणे, जंगलात तिथल्या वनस्पती किंवा गवताने केलेल्या शय्येवर झोपणे अशा गोष्टींनी वानप्रस्थाश्रमाच्या माहितीची सुरुवात झाली आणि भागवत पुराण हे माझ्या आकलनशक्तीच्या बाहेर आहे अशी माझी खात्री झाली.

काही वर्षे आणखी गेल्यावर मी वेदान्ताचा अभ्यास सुरु केला. आणि कोणीतरी दार उघडून दाखवावं तसे वेदातील कालातीत विचार माझ्या गुरुंच्या, आचार्यांच्या शिकवणीतून माझ्यापुढे उलगाडू लागले.

स्वामी प्रत्येकबोधानंद म्हणाले, आपले ४ वेद, त्या प्रत्येक वेदाचे ४ भाग आहेत. त्यातला आरण्यक हा जो भाग आहे, त्यात वानप्रस्थाश्रमाविषयी सांगितले आहे. पहिली गोष्ट गृहस्थाश्रमातून लक्ष काढून परमेश्वरावर लक्ष केंद्रित करायचे म्हणजे वानप्रस्थाश्रमात येणाऱ्या अडचणींना – शारीरिक व्याधी किंवा आयुष्यात होणारे इतर बदल हे सहन करण्याची शक्ती मिळते. दुसरे म्हणजे शुद्ध आहार, मोहापासून दूर राहून सात्विकतेकडे झुकलं तर शरीराची काळजी घ्यायला मदत होते. (म्हणजे दारू पिणे, तामसी पदार्थांचे सेवन इ. सोडणे) हे पटण्यासारखं होतं. खरं म्हणजे आपण लहानपणापासूनच शरीराची काळजी घ्यायला पहिजे, पण निदान आयुष्याचा सुवर्णमध्य गाठल्यावर तरी काळजी घ्यावी हे ओघाने आलेच. आणखी काही महत्वाचे मुद्दे म्हणजे – सर्वाभूती एकच ईश्वर आहे हे जाणून भेदभाव करू नये. व्यर्थ वादविवादात वेळ घालवू नये. (वादविवादाचेही प्रकार असतात हे तेव्हा कळले)

हळूहळू कासवासारखे पाय आत घ्यायचे, संसारातून अलिप्त होत जायचे हा महत्वाचा संदेश त्यादिवशी मिळाला. पण तरीही पुढे नक्की काय करायचे हा प्रश्न होताच. एक दिवस स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या भाषणात एक नवा धागा हाताशी आला.

स्वामीजी सांगत होते – वानप्रस्थाश्रम म्हणजे आपली आयुष्यातील भूमिका बदलायची असते. आत्तापर्यंत तुम्ही समाजाकडून घेत आलात, आईवडिलांकडून ज्ञान, प्रेम, आणि कष्ट घेतले, शिक्षकांकडून ज्ञान घेतलं. नोकरी केली, पैसा मिळवला, आणि तो खर्च केला. तोपर्यंत तुमची भूमिका “consumer”ची म्हणजे “घेणाऱ्याची” किंवा “भोक्ता”ची होती. वानप्रस्थाश्रमात तुम्हाला “contributor”ची म्हणजे “देणाऱ्याची” किंवा “दात्याची” भूमिका करायची असते.

भोक्त्याचे दात्यात परिवर्तन तुम्हाला करायचं आहे. वयात येईपर्यंत तुम्ही भोक्ते असता. जसे मोठे होता तसे जास्त घेऊन थोडेफार द्यायला शिकता. घेण्याबरोबर तुम्ही द्यायला शिकता हे मोठेपणाचे लक्षण आहे का? तर नाही. फक्त मोठे होण्याचे लक्षण आहे. जेव्हा तुम्ही देता जास्त आणि घेता कमी, ते प्रौढत्वाचे लक्षण आहे. जो अगदी थोडं घेऊन, कमीतकमी गरजा भागतील एवढंच घेऊन, भरभरून देतो तो ‘महात्मा’ समजला जातो. हे मोठेपण अंगी कसं येतं? वेदाच्या शिकवणीप्रमाणे हे एका दिवसात येत नाही. काही लोक म्हणतात, ‘महात्मे जन्माला यावे लागतात. माणूस मोठाच जन्मतो, काही माणसे लहानच जन्मतात.’ ते चुकीचे आहे. माणूस घडून मोठा होतो. कधीकधी त्याच्या नकळत! प्रत्येक जण लहानपणी असहाय्य, असुरक्षित असतो, म्हणून ‘घेणारा’ असतो, पर्यायाने ‘लहान’ असतो. जेव्हा तुम्ही स्वतःच्या पायावर सुरक्षितपणे उभे रहायला लागता (भावनिक दृष्ट्या) तेव्हाच ‘दाता’ म्हणून विचार करू शकता. विशेषतः वानप्रस्थाश्रमात तुम्हाला “दात्या”ची भूमिका करायची असते. समाजाला परत देण्याचे हे दिवस असतात.

माणसाची जीवनपद्धती अशी असावी की जेणेकरून त्याला स्वतःची उन्नती साधून, स्वतःच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत मोठे होण्याची मजल गाठता येईल. जोपर्यंत तुम्ही ती पातळी गाठत नाही, तोपर्यंत तुम्ही मोठ्या शरीरात लहानच राहता, आणि तुम्हाला समाधान मिळणार नाही. तुम्ही लहान आहात म्हणून तुम्हाला भीती वाटत रहाते, भीती वाटते म्हणून तुमची भावनिक वाढ थांबते, तोपर्यंत ‘I have made it’ हे आत्मिक समाधान, कृतकृत्यता तुम्हाला लाभू शकत नाही. आपण मोठ्या बंगल्यात राहतो म्हणून आपले जीवन सुरक्षित होते ह्याची खात्री असू शकत नाही. मोठ्या घराने आपल्याला खरे मोठेपण येत नाही. ह्यापेक्षा व्यक्तिगत मोठेपणा फार वेगळा आहे. मी आधी सांगितलेला मोठेपणा तुमच्या अंगात येईल तेव्हा तुम्ही मनात निश्चिंत असाल. तुम्ही निश्चिंत झाल्यावरच दाते होऊ शकता.”

स्वामीजींच्या भाषणातला संदेश खूप पटण्यासारखा आहे. वानप्रस्थाचा आजच्या जगात लागू होईल

असा आणखी एक अर्थ त्यांनी सांगितला. वानप्रस्थ म्हणजे पूर्वीच्या काळी लोक वनात जात पण तिथे जाऊन नुसते बसत नव्हते. तर वनामध्ये अनेक गुरुकुलं असायची. वेगवेगळ्या गुरूंचे आश्रम असायचे. तिथे अनेक प्रकारचे विद्यार्थी यायचे. त्यातले काही – ज्यांची वेद शिकण्याची क्षमता नसते किंवा आवड नसते, त्यांना ‘अन्तेवासी’ म्हणत. हे विद्यार्थी आश्रमात इतर कामे करत. वानप्रस्थाला गेलेले लोक, त्यांनी आयुष्यात जे काही इतर ज्ञान मिळवलं असेल, कुणी लोहार असेल, कुणी शेतकरी असेल, कुणी ब्राम्हण असेल, त्या त्या व्यक्तीने आपण मिळवलेले व्यावहारिक ज्ञान या विद्यार्थ्यांना देऊन इतर गोष्टीमध्ये त्यांना प्रवीण करत. काही राजकारणी असतील, त्यांनी आपल्या अनुभवावरून राजनीती शिकवावी. ज्यांनी नुसताच पैसा जमवला असेल, त्यांनी पैशाने समाजाला मदत करावी. थोडक्यात घेणाऱ्याची भूमिका टाकून देणाऱ्याची भूमिका स्वीकारावी.

हे भाषण ऐकताना मला विंदा करंदीकरांची प्रसिद्ध कविता आठवली, ‘देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे, घेता घेता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावे.’ आजच्या काळात प्रत्यक्ष वनात गेलो नाही, तरी वानप्रस्थाश्रमाचा हा अर्थ कोणत्याही काळात स्वीकारण्यासारखा आहे. आयुष्याच्या सुवर्णमध्यावर उभे असणाऱ्यांनी या गोष्टीचा नक्की विचार करावा. ‘देणाऱ्यांचे हात’ सामाजिक कार्य करणाऱ्या अनेक संस्थांच्या प्रगतीत नक्कीच हातभार लावू शकतील.

– नीलिमा कुलकर्णी

neelimakulkarni@yahoo.com